

УДК 94 (470) “1919 – 1921”

## СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ЦЕНЗУРИ В РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ У 1917 – 1921 РР.

**Інна ПОЗДНЯКОВА (Кіровоград)**

*У статті досліджується становлення системи військової цензури як складника радянської цензурної політики протягом 1917 – 1921 рр.*

*Ключові слова: цензурна політика, радянська цензура, військова цензура,*

*В статье рассматривается процесс становления системы военной цензуры как составной части цензурной политики в советской России на протяжении 1917 – 1921 гг.*

*Ключевые слова: цензурная политика, советская цензура, военная цензура.*

*In this article is being the research of censorship policy in Soviet Russia in 1917 – 1921.*

*Key words: censorship policy, soviet censorship, political censorship.*

Важливим складником державної політики управління культурою за радянських часів була цензурна політика. Дослідження змісту цензурної політики радянської Росії, аналіз структури тогочасних цензурних органів, форм та методів їхньої діяльності надає важливий матеріал для розуміння характеру політичної системи країни, дозволяє вийти на якісно новий рівень знань з історії радянської держави та діяльності її апарату.

Метою цієї статті є висвітлення процесу становлення системи військової цензури.

Для російської історіографії цензурної тематики 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. характерний проблемно-тематичний напрямок у дослідженні її функцій та завдань. Про це свідчать праці науковців Г. Куренкова, В. Измозіка, М. Зеленова, Л. Молчанова [1]. Результатом наукових пошуків українських вчених стали, зокрема, праці Ю. Шаповала та В. Бабюха [2]. У дослідженнях названих дослідників, крім іншого, приділяється увага проблемам створення військових цензурних інститутів та основні напрями їхньої діяльності.

За теоретичними уявленнями більшовиків, у пролетарській державі не повинні існувати цензурні органи. У програмі РСДРП, як і в програмі будь-якої партії, містився пункт про свободу слова та друку [3, с. 433], однак практика внесла свої корективи.

До 1917 р. майже вся періодична преса в Росії належала найрізноманітнішим партіям – від правих до більшовиків. Велика кількість періодики різних політичних течій та партій заважала більшовикам боротися за встановлення та утримання влади. З приходом до влади вони постали перед

необхідністю врегулювання стосунків з пресою, яка не поділяла їхньої ідеології. Новий уряд повинен був вирішити: допустити існування такої періодики чи взагалі знищити її.

Варто зазначити, що періодичні видання певною мірою самі допомогли розв'язати це питання, проголошуючи зі сторінок своїх газет заклики розпочати боротьбу з новою владою. Наприклад, друкований орган правого крила партії есерів газета “Дело народа” писала: “Проти оголошеного наступу більшовиків необхідно зібрати всі сили. Відповіддю на злочинні заклики має стати грізна відсіч” [4, с. 224]. Такі настрої та гасла спостерігалися з боку інших опозиційних сил.

Проти подібної преси, проти опозиції в цілому було спрямовано ухвалений на першому ж засіданні Раднаркому Декрет “Про друк”, у якому обґрунтовувалася така причина його прийняття: “Всі знають, що буржуазна преса є найпотужнішою зброєю буржуазії. Особливо в критичний момент, коли нова влада тільки зміцнюється, неможливо залишити цю зброю в руках ворога, у той час як вона є не менш небезпечною, ніж бомби та кулемети”. У змісті документа підкреслювався його тимчасовий характер: “Ужиті заходи є тимчасовими та екстремними, спрямованими на припинення потоку бруду та наклепів... Як тільки новий порядок зміниться, будь-який адміністративний тиск на пресу буде припинено, для неї буде встановлено повну свободу в межах відповідальності перед судом відповідно до найпрогресивнішого в цьому плані закону”. Указувалося також, що могли бути закриті лише ті видання, які закликали до відкритого опору чи непокори робітничо-селянському уряду, до діянь відверто злочинного, тобто кримінального характеру, а також видання, які підбурювали народ наклепами та спотворенням фактів. За такого визначення Раднарком міг закрити друковані органи будь-яких партій та громадських організацій, політична діяльність яких не влаштовувала радянську владу.

Таким чином, Декрет “Про друк” став своєрідним законом, що, з одного боку, слугував юридичною підставою для переслідування громадян, які закликали до відкритої непокори радянській владі, а з іншого – мав агітаційний характер, констатує, що буржуазне гасло “свободи друку завжди було “ліберальною ширмою”, що фактично приховувала “свободу для заможних прошарків, які, захопивши у свої руки лівову частку всієї преси, без перешкод отруювали думки й вносили смуту у свідомість мас” [5, с. 27].

На основі Декрету про друк із жовтня 1917 р. до липня 1918 р. було закрито понад 470 опозиційних видань [4, с. 226].

Положення Декрету набули свого розвитку вже 28 січня 1918 р., коли Рада народних комісарів прийняла Декрет “Про революційний трибунал друку”, який мав розглядати злочини та вчинки проти народу, здійснені через використання преси. Злочинними діяннями, вчиненими в такий спосіб, вважали будь-які повідомлення неправдивих або спотворених відомостей про явища суспільного життя, оскільки вони є зазіханням на права та інтереси

революційного народу й порушенням законів, виданих радянською владою. Під таке формулювання можна було підставити будь-яку опозиційно налаштовану пресу.

Революційний трибунал друку складався з трьох осіб, що обиралися Радою робітничих, солдатських та селянських депутатів строком на три місяці. Характерною ознакою трибуналу була гласність у його роботі. Справа слухалася публічно за участю сторін обвинувачення та захисту, хід процесу висвітлювала преса.

Декретом визначалася наступна система покарань: грошові штрафи, висловлення громадського осуду, тимчасове або повне призупинення видання чи його вилучення з обігу, конфіскація до загальнонародної власності друкарні чи майна друкованого видання, позбавлення волі, позбавлення винного всіх або деяких політичних прав [6, с. 8 – 9]. Більшість цих покарань активно застосовувалася на практиці. Зокрема, штрафні санкції було запроваджено до газет “Петроградский голос”, “Вечерние огни” – 5 тис. рублів; “Новая газета”, “Наш век” – 10 тис. рублів; “Новая жизнь” – 50 тис. рублів [4, с. 229].

Звісно, тиск на пресу викликав цілком зрозуміле невдоволення. Про це свідчать матеріали Першого Всеросійського з'їзду радянських журналістів, який проходив у Москві в листопаді 1918 р.

На з'їзді було прийнято резолюцію “Про умови роботи радянських органів”, у якій зокрема пропонувалося: “Дозволити в радянській пресі критику як загальної політики, так й окремих недоліків у діяльності державних установ”. Тут же значилися принципи, на яких мають будуватися стосунки з цензурою: “Військова цензура повинна обмежуватися тільки наглядом за опублікованими відомостями, які становлять військову таємницю, але ні в якому разі неприпустима політична цензура, що забороняє опублікування тих чи інших відомостей під приводом “підбурювання населення” [4, с. 234].

Отже, однією з перших у системі цензурного контролю була військова цензура.

Офіційно військова цензура була введена в Радянській республіці 21 червня 1918 р. створенням Військово-цензурного відділення при оперативному відділі наркомату воєнних справ, діяльність якого спочатку поширювалася лише на Москву. У “Положенні про військову цензуру газет, журналів та всіх періодичних друкованих творів” зазначалося: “Військова цензура полягає в попередньому перегляді друкованих творів, призначених до опублікування, що містять відомості, які не підлягають опублікуванню, в інтересах збереження військової таємниці” [5, с. 29 – 30].

До складу органів військової цензури увійшли Військово-цензурне відділення при оперативному відділі Наркомату військових справ та місцеві цензори при окружних губернських та повітових військових комісаріатах, де існували органи преси. Діяльність військово-цензурного відділення зводилася

здебільшого до перегляду вже надрукованих газет (фактично цензурувалися лише “Известия Наркомвоена” та “Известия ВЦВК”. – Авт.) та цензурування телеграмм РОСТА.

До повноважень Військово-цензурного відомства також входило керівництво та нагляд за діяльністю місцевих військових цензорів, роз'яснення питань, що могли виникнути під час застосування цього Положення, а також розгляд скарг на дії місцевих цензорів. Винних у виданні друкованих творів, опублікування яких могло здійснюватися тільки після розгляду військовою цензурою, без дозволу останньої несли покарання у вигляді ув'язнення строком до шести місяців або стягнення грошового штрафу в розмірі до 20 тис. рублів [Там само, с. 30 – 31].

Наприкінці 1918 р. введено в дію нове “Положення про військову цензуру”, за яким до органів військової цензури належали Військово-цензурний відділ реєстраційного управління Реввійськради республіки, військово-цензурні відділення при відділах військового контролю округів, військово-цензурні пункти при відділах військового контролю губернського військового комісаріату та місцевих військових цензорів [Там само, с. 32]. Очолював цю систему Військово-цензурний відділ реєстраційного управління Реввійськради республіки. Він мав здійснювати військову цензуру на всій території республіки, аналізувати відомості, добуті підвідомчими установами, і здійснювати загальний нагляд за їхньою діяльністю, видаючи відповідні інструкції та розпорядження. Винні в порушенні Положення мали бути піддані суду Революційного трибуналу.

Хоча Положення передбачало цензурування тільки матеріалів, що містили відомості військового характеру, однак реально без грифа “ДВЦ №...” (дозволено військовою цензурою) аж до створення Головного управління у справах літератури та видавництва (1922 р.), не могло бути оприлюднене жодне видання, незалежно від його змісту. Це виявилось першою спробою ввести тотальну попередню цензуру. Відтепер видавці газет, журналів, малюнків та інших друкованих матеріалів, завідувачі телеграфними, телефонними установами, пасажири, що перетинали кордон республіки, мали надати для цензури матеріали, передбачені в особливих переліках. Редакції друкованих видань повинні були надавати до військово-цензурних органів гранки ранкових газет з 8 години вечора до 2 години ночі, вечірніх – з 12 години до 4 години дня [7].

Іншими словами, військова цензура як інститут військово-охоронного характеру з початку свого існування була зорієнтована на значно ширше коло питань.

Одним із напрямків її діяльності було чітке дозування інформації щодо становища на фронтах, яка потрапляла на газетні шпальта, однак час від часу певні відомості в обхід органів військової цензури все ж таки з'являлися у друкованих виданнях. Зокрема, у телефонограмі голови Реввійськради республіки Л. Троцького начальнику військової цензури вказувалося: “У

сьогоднішніх газетах надруковано телеграму тов. Гусєва, наскільки я знаю, без візи Польового штабу. Сьогодні мною затримана телеграма тов. Каменєва, також направлена безпосередньо до газети. Прошу Вас: 1) запропонувати редакціям не друкувати жодних військових телеграм, ким би вони не були надіслані, без згоди військової цензури; 2) запропонувати військовій цензурі ретельніше стежити за тим, щоб газети не поширювали недоречного оптимізму й не проголошували перемог, які лише потрібно здобути” [5, с. 417].

Існування військової цензури не афішувалося, про що, зокрема, свідчить лист відділу військової цензури при Реввійськраді 3-ї армії до ЦК РКП(б) про результати перлюстрації листів із діючої армії, де зазначалося: “Передаючи у ваше розпорядження 2 меморандуми та лист, прошу не оголошувати зацікавленим особам, звідки вами взяті відомості, бо військова цензура існує конспіративно” [5, с. 414].

Однією з причин утаємниченості діяльності органів військової цензури була потреба з’ясувати реальне ставлення до нової влади в діючій армії, що найреальніше ілюструє кореспонденція, яка надходила з фронту. Для поліпшення “настроїв” в армії в листопаді 1917 р. Агітаційним відділом ЦВК Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів було направлено агітаторів для ознайомлення солдатів “з поточним політичним моментом та передачі до окопів літератури” [8, л. 11].

Про відповідну реакцію солдат на агітацію можна дізнатися з доповідей і телеграм з фронту: “Рада 132-го піхотного Бендерського полку, заслухавши доповідь про поточний момент делегатів, що прибули з Петрограда, ухвалила: Рада зі здивуванням ставиться до факту прибуття із ЦВК для висвітлення поточного моменту. Нам не потрібні поточні моменти. Нам потрібно заміну в тил. Протягом трьох років ми стійко боролися за Батьківщину, а від дня революції стояли на барикадах. Упродовж всієї революції ми просили, вимагали від тилових частин замінити нас, утомлених цією кровопролитною війною. Але всі наші прохання були марними. Відтепер ми голосно заявляємо, щоб у майбутньому нам делегатів з поточним моментом не надсилали, і останній раз просимо тиллові частини замінити нас. В іншому разі ми змушені будемо відкрити фронт...” [Там само, л. 13].

Одна із особливостей військової цензури полягала в тому, що, окрім суто військових заборон, до яких належала заборона публікувати інформацію про місце розташування, кількість і характер озброєння військ, хід формування військових частин, про військові операції, командний склад армії, військова цензура наділялася набагато ширшими повноваженнями, ніж виконання військово-контрольних функцій. Причому в міру розширення масштабів громадянської війни та загострення ідеологічного протистояння політичні аспекти військової цензури посилювалися. В “Інструкції військовим цензорам”, розробленій у РСФРР влітку 1918 р., містилися

доповнення, які дозволяли затримувати вихід публічних матеріалів за політичними мотивами.

Погіршення військово-політичної ситуації в радянській республіці наприкінці 1918 р. змусило владні структури збільшити в цензурних правилах обсяги політичних заборон. У “Переліку діянь та відомостей, що завдають шкоди РСФРР” та в “Переліку відомостей, що не підлягають розголошенню”, в інструкціях військовим цензорам, військово-цензурним установам, які затверджено у грудні 1918 р., підкреслювався тісний зв’язок між військовою та політичною цензурами в умовах громадянської війни. Відповідно до ситуації, що склалася, документи цензурного характеру було доповнено новими положеннями соціального та політичного характеру. Так, “Перелік відомостей, що не підлягають розголошенню”, містив нові теми, заборонені для висвітлення у відкритій пресі. Зокрема, заборонялося повідомляти про продзагони, про заворушення в Червоній армії, про селянські виступи та інші народні рухи, пов’язані з мобілізацією та нестачею продовольства [7].

Органи цензури діяли в тісному зв’язку із спецслужбою. До боротьби з контрреволюційними періодичними виданнями долучилися органи державної безпеки, зокрема створена 7 (20) грудня 1917 р. Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК), яка поряд з іншими функціями мала боротися з контрреволюційними друкованими органами [9, с. 189 – 194].

8 травня 1918 р. Ф. Держинський вніс пропозицію внести всю справу боротьби із зловживаннями в пресі до компетенції ВНК [10]. Обґрунтовувалося це тим, що комісія була найкраще проінформована про контрреволюційну підривну ідеологічну роботу та пристосована для виконання каральних заходів.

ВНК у вересні 1918 р. прийняла “Положення про губернські і повітові Надзвичайні комісії”. У ньому закріплювалася форма організації місцевих комісій. До них входило чотири відділи, один з яких з боротьби з контрреволюцією, в якій би формі вона не виражалася (боротьба з друкованими органами, усною агітацією) [11, с. 49].

У січні 1919 р. в діяльності військової цензури починається період тісної співпраці з органами внутрішніх справ, оскільки саме в цей час виник Особливий відділ ВЧК, який мав вести боротьбу з контрреволюцією та шпигунством у Червоній Армії. Зокрема, до його функцій входила перлюстрація листів задля збору інформації про настрої в солдатському середовищі.

Нові правила сприяли тому, що військова цензура почала дедалі повніше набувати рис політичного характеру. У багатьох випадках матеріали не допускалися до друку тільки за політичними мотивами. Передовсім обмеження стосувалися Червоної Армії. Шкідливою, наприклад, було визнано статтю “Тон красноармейцам”, опубліковану 1919 р. у січневому номері видання “Воля и думы железнодорожника”. У ній йшлося про звернення військового комісара залізничних шляхів Південного фронту із

закликом до червоноармійців не порушувати телеграфне сполучення, не використовувати дошки вагонів як паливо. Фактично в ній містилася критика поведінки червоноармійців, що й стало причиною заборони цієї статті [7].

Звичайно, на діяльність органів військової цензури значного впливу завдала загальна суспільно-політична ситуація в країні, що, зокрема, виявлялось у виданні розпорядження про перегляд кореспонденції з областей, які визволяються від окупації 1918 р., введені цензури поштових пересилань з діючої армії та контролю за телефонними розмовами у прифронтових районах [5, с. 252 – 253]. Подібні заходи були викликані тим, що в деяких листах і телеграмах, які надходили з фронту, містилися відомості про аморальні діяння окремих представників влади, абсолютно не сумісні з більшовицькими деклараціями. В одному з таких листів артилерист Мартишко писав: “Під час перебування на фронті я був членом РКП, але коли побачив, що відбувається в тилу... Вдома все забирають: корів, курей, коней, а головне хліб. Ми тут помремо від голоду! Всюди грабіж. За кого тепер гинуть люди? Якщо хтось скаже, що за бідняка, то бідняк найбільше страждає від їхніх декретів. Декрет забезпечує сиріт та родини червоноармійців, а по суті, у них відбирають усе, що потрапить на очі цим визволителям пригноблених. Якщо спробуєте проїхати залізницею на народному поїзді, то вас обшукають, обберуть, обстріляють, і все це називається втіленням в життя “соціалізму”, незважаючи на те, що декрет чи конституція визначають – тільки з власної волі” [5, с. 416].

Абсолютно очевидно, що автор висловлює свою думку стосовно нової влади та її політики, не розголошуючи військової чи державної таємниці. Недопущення практики поширення подібних фактів мало політичний характер і було одним з основних завдань військової цензури на даному етапі. Загалом перлюстрація поштових і телеграфних повідомлень, а також прослуховування телефонних розмов стали невіддільними рисами радянського способу життя, що глибоко ввійшли в підсвідомість людей.

Із завершенням громадянської війни з усією нагальністю постало питання про нові організаційні форми існування військової цензури. 1 серпня 1921 р. відбулося засідання Малої Раднаркому, на якому було прийнято постанову такого змісту: “Доручити Реввійськраді Республіки передати військову цензуру до ВНК” [5, с. 33]. Як бачимо, з 1918 до 1 серпня 1921 рр. військова цензура перебувала у складі Реввійськради РСФРР.

Таким чином, до осені 1917 р. у більшовиків існувало теоретичне уявлення про непотрібність у майбутній пролетарській державі окремих цензурних органів. Прийшовши ж до влади, більшовики відчули реальне невдоволення значної частини населення, опір політичних суперників, загрозу втрати політичної влади. У цій ситуації задля утвердження й зміцнення політичного режиму необхідно було ввести всеохопний контроль, у тому числі й за інформаційними потоками в суспільстві.

Одними з перших у формуванні системи цензурського контролю стали органи військової цензури. Якщо спершу діяльність органів військової цензури зосереджувалася здебільшого на контролі за інформацією військового характеру, то з часом їхні функції значно розширилися. Військовою таємницею поступово ставали відомості, що могли негативно вплинути на внутрішнє становище республіки. Ці функції перетинались із завданнями органів держбезпеки.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Куренков Г. 1922 год. Что было государственной и военной тайной в РСФСР // Отечественные архивы. – 1993. – № 6. – С. 80 – 86; Измозик В. Переписка через ГПУ... // Родина. – 1994. – № 9. – С. 78 – 83; Измозик В., Павлов Б. Руководство РКП(б) и организация советской цензуры // Цензура в России: история и современность. Сборник научных трудов. Выпуск 1. – СПб.: Рос. нац. б-ка, 2001. – 271 с.; Зеленев М.В. Аппарат ЦК РКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы – Нижний Новгород, 2000. – 540 с.; Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917 – 1920 гг.) [Электронный ресурс] – М.: Издатпрофпресс, 2002. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text9/01.htm>.
2. Шаповал Ю.І. Доля як історія – К.: Генеза, 2006. – 448 с.; Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920 – 1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабюх Віталій Антонович. – К., 2007. – 290 с.
3. История отечества в романах, повестях, документах. Век XX. Первый штурм / [сост., предисл., вступ. статья к документам и коммент. К.Ф. Шацко]. – М.: Мол. Гвардия, 1990. – 652 с.
4. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX – XX вв. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
5. История советской политической цензуры. Документы и материалы / [сост. Т.М. Горяева, Д.Л. Бабиченко и др.]. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.
6. Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).
7. Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917 – 1920 гг.) [Электронный ресурс] – М.: Издатпрофпресс, 2002. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text9/01.htm>.
8. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. Р – 1235. – Оп. 77. – Д. 2. – 264 л.
9. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – К.: Абрис, 1997. – 608 с. – (НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського).
10. Рейфман П.С. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры [Электронный ресурс] – Библиотека Гумер – История – Режим доступа: [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/History/reifm/index.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/reifm/index.php).
11. Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920 – 1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабюх Віталій Антонович. – К., 2007. – 290 с.

#### ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

**Позднякова Інна Сергіївна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.



*Наукові інтереси:* інститути політичної цензури, основні напрями та форми радянської цензурної політики.

УДК 94(477+4/9):34

## **БОРОТЬБА З ХАРАССМЕНТОМ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

**Світлана ПОЛЯРУШ (Кіровоград)**

*Стаття присвячена історичному й правовому аспектам організації боротьби із сексуальними домаганнями на роботі в Україні й у світі.*

*Ключові слова:* домагання на робочому місці, історія боротьби з харасментом.

*Статья посвящена историческому и правовому аспектам организации борьбы с сексуальными домогательствами на работе в Украине и в мире.*

*Ключевые слова:* домогательства на рабочем месте, история борьбы с харасментом.

*The article is devoted to the historical and legal aspects of combating sexual harassment at work in Ukraine and abroad.*

*Key words:* harassment at work, history of struggle against of harassment at work.

У законодавство нашої держави все частіше входять терміни іноземного походження. Так, досить недавно мало хто знав про такий термін, як “харасмент”, а сьогодні він активно вивчається й висвітлюється соціологами, психологами та юристами.

Sexual harassment перекладають як “домагання, приставання, залякування”. Точніше, це поведінка, що принижує гідність іншої людини, порушує недоторканність приватного життя особи. Як правило, цей термін пов’язують із посадовими злочинами. Харасмент юристи розглядають як різновид гендерної дискримінації у трудових відносинах.

Статистика явища відстежується і вивчається переважно в європейських країнах, де станом на 2010 рік із харасментом стикалося від 25% до 50% осіб (були жертвами або свідками). У Російській Федерації ця цифра становить десь 25 % працівників [13]. В Україні, на жаль, це питання досліджується дуже слабко. Так, у журналістських статтях трапляється цифра 15% [12]. Більшість соціологів наголошують, що переважно жертвами харасменту є жінки.

Учені відмічають, що харасменту притаманні національні особливості.

Так, американці виділяють дві основні категорії харасменту:

1/ quid pro quo або “дай на дай”. Тобто це такі відносини, коли босс може погрожувати підлеглому навіть звільненням чи переведенням на